

موقوفات دینی و شهر شرق اسلامی

پروفسور دکتر اکارت اهلرز

ترجمه و نگارش:

دکتر مصطفی مؤمنی

دکتر محمدحسین ضیاء توانا

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

پیشگفتار

شهرها می پردازد.
نگارندگان و مترجمین، هر جا که روشن تر شدن متن و بیان مضامین مقاله اقتضا می کرد، در عین وفاداری کامل به متن مقاله و نظریات مؤلف، نکات لازم را شرح و بسط داده و یا از مقالات آقای اهلرز در این زمینه و سایر مستندات ایشان از منابع دیگر در همین مقوله نکاتی را بر آن افزوده اند. علاوه بر این، نکات ارزنده دیگری نیز از سخنرانی های ایشان درباره رابطه شهر و ده و شهرهای اسلامی (ایراد شده در روزهای هفتم و هشتم مهرماه ۱۳۷۰ در گروه جغرافیای دانشگاه شهید بهشتی) در ترجمه مقاله گنجاینده شده است.

مقاله حاضر بخش پنجم از مقاله «شهر شرق اسلامی؛ مدل و واقعیت»^(۱) نوشته آقای پروفسور دکتر اکارت اهلرز، استاد و رئیس مؤسسه های جغرافیایی و معاون دانشگاه بن آلمان و دبیرکل اتحادیه بین المللی جغرافیادانان جهان است. ایشان در این مقاله، به مرور طرحها یا مدلهایی که جغرافیادانان غربی از شهرهای سرزمین های اسلامی ارائه کرده اند، پرداخته و سعی در نقد و تکمیل دستاوردهای آنها و بخصوص افزودن دو خصیصه اصلی این شهرها، یعنی رابطه شهر و ده و وقف و آثار این دو در توسعه شهرها می نماید و در نهایت به ارائه طرح جدیدی از وضعیت کنونی این

1- Ehlers, E. Die Stadt des Islamischen Orients - Modell und Wirklichkeit, in, Geographische Rundschau 45, H. 1, 1993, S. 32-39

۱- جایگاه وقف در نظام شهرسازی

برخلاف اسلام شناسان و مورخین، که همواره بر نقش دین و مجموعه غنی اسناد و مدارک به عنوان منبع پژوهش فرهنگ شهری آفریده اسلام تأکید ورزیده اند و از آن استفاده می برند، جغرافیدانان تاکنون از چنین مبانی و سرچشمه هایی به ندرت استفاده کرده اند و یا اصولاً هیچ گونه سودی نبرده اند. درحالی که پیوسته آشکارتر می شود که موقوفات (وقف یا حبس) از نظر تاریخی بسیار پراهمیت اند و حتی درحال حاضر در برخی جاها از اهمیت سرشاری برخوردارند. نهاد وقف یا موقوفات برای جغرافیای اجتماعی، فرهنگی و جغرافیای اقتصادی شری اسلامی و به ویژه شهرهای آن از سه جنبه یا لحاظ دارای اهمیت است:

- از لحاظ اهمیت تکوینی و مکانی

- از لحاظ اهمیت اجتماعی - اقتصادی

- و از لحاظ اهمیت سیاسی

بحث درباره این جهات و آثار آنها از جنبه های گوناگون در چهارچوب تنگ مقاله حاضر ناگزیر باید بسیار کوتاه باشد و تنها به پرسش درباره جنبه های هویت آفرینی آنها بپردازد.

باینکه سابقه وقف به روزگار پیامبر اسلام می رسد^(۲)، جریان شهرآفرینی و شکل دهنده گی شهری آن در مقیاس وسیع به دوران عثمانی و صفوی برمی گردد. در میان آثار برجسته اسلام شناسان و تاریخ شناسان می توان به مطالعات دانشمندانی چون گابه و ویرت درباره حلب^(۳) و اصفهان^(۴)، اینالچیک راجع به امپراتوری عثمانی و استانبول^(۵) و مانتران درخصوص استانبول^(۶) و یا بررسیهای رایموند دریاب قاهره و حلب^(۷) اشاره کرد. این آثار خصلت شهرآفرینی موقوفات را به طور قانع کننده ای نشان می دهند. از میان جغرافیدانان علاوه بر ویرت، گروه دیگری نیز دست به کاوشهای فراوانی زده اند که اهمیت شهرسازی، اجتماعی و اقتصادی این نهاد اسلامی را به قدر کافی درحال حاضر روشن و اثبات می کند، از جمله می توان پژوهشهای اشتوبر درباره شمال مراکش^(۸) و بناین در مورد ایران مرکزی - یزد^(۹)، خاطر درخصوص کرانه باختری و بیت المقدس^(۱۰) و مؤمنی راجع به ملایر^(۱۱) و اهلرز - مؤمنی راجع به تفت^(۱۲) را نام برد.

رشد و بالندگی شهرها در قلمرو عثمانی و صفوی از قرن شانزدهم تا قرن هجدهم میلادی بدون توجه به نهاد وقف تقریباً تصورناپذیر است. با وجود مثالهای فراوان درباره نقش و آثار وقف در توسعه شهری تنها با اشاره ای به تأثیر وقف در استانبول اکتفا می کنیم. استانبول سده پانزدهم و شانزدهم، سیزده ناحیه داشت، که هر یک شامل چندین محله و مجموعاً ۲۱۹ محله بود و مساجد هر یک از محلات را عواید موقوفات متنوع بزرگ و کوچک

بشتیانی و اداره می کرد.

موقوفات سیزده ناحیه استانبول در قرن شانزدهم

ردیف	ناحیه	تعداد محلات در سال ۱۵۴۶ م در سال ۱۵۹۶ م (۹۵۳ هـ.ق) (۱۰۰۵ هـ.ق)	تعداد موقوفات
۱	اباصوفیه	۱۷	۱۹۱
۲	محمود پاشا	۹	۹۶
۳	علی پاشا	۵	۴۴
۴	ابراهیم پاشا	۱۰	۱۰۶
۵	سلطان بایزید	۳۳	۱۹۸
۶	ابوالرفا	۱۲	۱۶۵
۷	سلطان محمد	۴۱	۳۷۲
۸	سلطان سلیم	۷	۳۳
۹	مراد پاشا	۲۴	۱۱۹
۱۰	داود پاشا	۱۳	۸۴
۱۱	مصطفی پاشا	۳۰	۶۵
۱۲	توپ قابی	۷	۱۳
۱۳	علی پاشا	۲۲	۱۰۸
جمع		۲۱۹	۱۵۹۴
		۳۱۸۰	

منبع: اینالچیک، استانبول، ۱۹۷۸، ص ۲۲۹

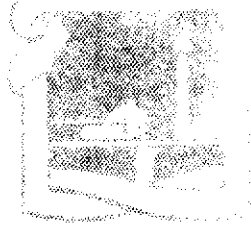
در ادامه چکیده وقف نامه یکی از صدراعظم های عثمانی را به نقل از اینالچیک - مورخ ترک - می آوریم. از این سند می توان به چگونگی ساختمان و مدیریت و موقوفات چنین ناحیه ای در استانبول پی برد.

ناحیه داوود پاشا: ... خواجه داوود پاشا (صدراعظم عثمانی از سال ۱۴۸۲ تا ۱۴۹۷ میلادی / ۸۸۷ تا ۹۰۳ هـ.ق) یک مسجد، یک مسافرخانه، یک مدرسه، یک دبستان و یک چهارباغ با چشمه و فواره، و یک بازار (= چارشی) بزرگ با ۱۰۸ دکان و ۱۱ حجره پیرامون مسجد، در منطقه ای که اکنون به نام او در ساحل مرمره نامیده می شود، بنا کرد و در آنجا یک قصر، یک حمام، یک بوزخانه^(۱۳)، ۱۱ دکان و یک اسکله ... ساخت و نیز ۶ حمام در استانبول و جاهای دیگر یک دبستان در منستیر^(۱۴)، تعدادی دکان در اوزکوپ و بورس^(۱۵)، عمارت کرد و عواید ۱۲ پارچه آبادی و درآمد سالانه ای برابر ۳۷۸/۸۸۶ آقچه^(۱۶) (حدود ۷۵۰۰ دوکات^(۱۷)) ... فراهم آورد.

این سند و وقفنامه های دیگر گواه بر آن است که بسیاری از این محلات از محل درآمد موقوفات روستاها ساخته شده اند و مساجد آنها نیز از محل عایدات رقبات موقوفه شهری و روستایی ساخته و اداره می شوند. در

- 2- Bussons De Janssens, G.: 1951/1953; Heffening, W.: 1934
- 3- Gaube, H. & Wirth, E.: 1984
- 4- Gaube, H. & Wirth, E.: 1978
- 5- Inalcik, H.: 1973, 1978, 1990
- 6- Mantaan, R.: 1962
- 7- Raymond, A.: 1979
- 8- Stoeber, G.: 1985, 1986
- 9- bonine, M.E.: 1987
- 10- Khater, J.: 1987
- 11- MOMENI, M.: 1976
- 12- Ehlers, E. & Momeni, M.: 1989
- ۱۳- بوزخانه: مغازه هایی که در آن نوعی نوشیدنی غلیظ مخمر خورده نان عرضه می شود. (ترجمین)
- 14- Monaster
- 15- Ueskuiep, Bursa
- ۱۶- آقچه: واژه مغولی به معنی زر یا سیم مسکوک و توسعاً هر مسکوک (دهخدا ج ۱ ص ۱۴۱) (مترجمین)
- ۱۷- دوکات: یک سکه طلای ونیزی

زمینه ربطه شهر و روستا، استفاده از بهره مالکانه و اجاره در چهارچوب نظام سرمایه داری بهره بری از روستا بود. این قبیل تأسیسات شهری شایان توجه است. تأثیر موقوفات بر استانبول چشمگیر و مهم است. حلب، اصفهان و سایر مراکز بازرگانی نیز در دوران عثمانی و صفوی از بابت کثرت و اهمیت موقوفات به همین ترتیب دارای اهمیت بسیارند، لکن شهرهای کوچک تر نیز از نظر استفاده عظیم از وقف دست کمی از آنها ندارند. بنیاد شهر دولت آباد ملایر در دوران فتحعلی شاه قاجار و فرزند او شیخ علی میرزا شیخ الملوك براساس نهاد وقف بوده و وجود مسجد جامع، مدرسه، حمام و بازار با ۱۱۶ باب دکان و یک باب کاروانسرا براساس سنگ وقف مورخ ۱۲۳۶ و وقفنامه ۱۳۲۷ ه. ق. نمونه ای از حضور نهاد وقف در تأسیس شهرهای کوچک به شمار می رود.

در بخشی از متن سنگ وقف شیخ الملوكی و متن وقفنامه مکتوب شیخ الملوكی آمده است:

«وقف مؤید و حبس منخلد فرمود - اطال الله عمره و خلد الله دولته - کل شش دانگ دکاکین، بازار و کاروانسرا و حمام دارالشجاعة دولت آباد به انضمام سه دانگ از خیرآباد که به مصرف مسجد و مدرسه برسانند. تحریراً فی سنه ۱۲۳۶.»

از وقفنامه شیخ علی میرزا ملقب به شیخ الملوك علاوه بر اصل آن، که نزد متولی محفوظ است، حداقل دو سواد، که یکی از آنها به وسیله اداره معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه ملایر در تاریخ ۲۰ آذرماه ۱۳۰۴ ش با اصل مطابقت داده شده است، در سازمان اوقاف و امور خیریه تهران وجود دارد که با سایر رونوشتها جز در چند لغت معمولی اختلافی ندارد. متن وقفنامه شیخ الملوكی از روی همین «سواد و وقفنامه مرحوم مغفور شیخ الملوك جنت مکان است، که بیست و دو نفر از آقایان عظام و علما و سادات طباطبائی طهران و همدان و بروجرد و ملایر رحمهم الله علیهم مزین و مختوم فرموده اند. ۲۲ جمادی الاولی ۱۳۴۴ و آذرماه جلالی ۱۳۰۴»

مهر و تأیید بسیاری از علمای عصر از جمله براساس سواد دیگری از وقفنامه، آقا عبدالحسین و آقامحمدعلی کرمانشاهی، آقامیرزا ابوالقاسم امام جمعه تهران و آقایان طباطبائی بروجرد نیز در وقفنامه ملاحظه می شود.

در مورد تأثیر جنبه های کنونی وقف در شهرنشینی سرزمین های اسلامی مشخصاً تاکنون در نوشتارها مطلبی ذکر نشده، این از آن رو نیست که پدیده وقف ناچیز و پراکندگی موقوفات در شهرها و تأسیسات شهری اندک است، بلکه بیشتر بدان سبب است که تا به حال به آن توجه کمی شده و پژوهشهای اندکی در آن باب انجام گرفته است.

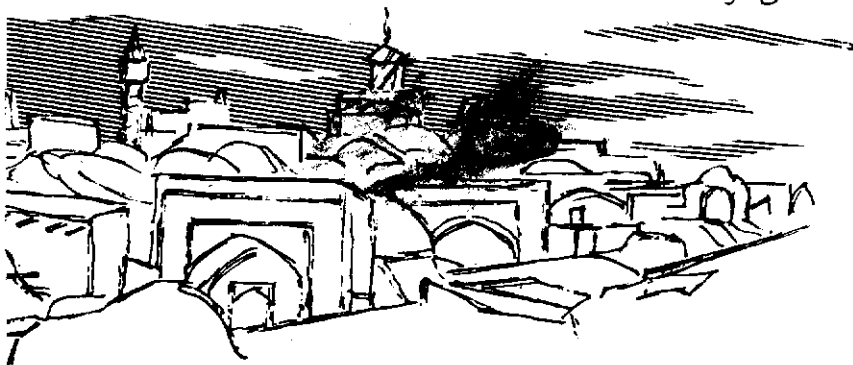
۲- اهمیت اقتصادی - اجتماعی وقف

علاوه بر اینکه وقف از نظر عامل کالبدی در ساختمان سازی مناطق مسکونی، بخشهای بازرگانی و تأسیسات مذهبی شهرهای شرق اسلامی اهمیت برجسته ای دارد، از لحاظ اجتماعی - اقتصادی در حال حاضر نیز کارکردهای فراوان مهمی را در زندگی روزانه و رویدادهای مذهبی بسیاری از شهرهای جهان اسلام ایفا می کند، به طوری که به شهرها نوعی برجستگی دینی و فرهنگی - تاریخی می بخشد. چهار کارکرد اصلی زیر از نظر اهمیت اجتماعی - اقتصادی نهاد وقف در شهرها بیش از همه درخور توجه است. پژوهشهای یاد شده شواهد مثبتی را در این زمینه ها ارائه کرده اند. البته نقش این کارکردها در شهرهای متوسط و کوچک به مراتب بیش از شهرهای بزرگ است:

۱- تهیه و تدارک قسمت اعظم وظائف و وقایع و مراسم دینی همیشگی و دیرنده جامعه در شهرها از جمله سازماندهی و تقبل و تأمین تمام یا قسمتی از هزینه های جاری و تعمیرات و مرمت مساجد، حوزه های علمیه و حسینیه ها و برگزاری مراسم عزاداری و اعیاد و جشنهای مذهبی و سایر مناسبت ها و رویدادهای دینی در ایام تعطیلات مذهبی از محل تخصیص عواید موقوفات. (۱۹)

۲- کمک های گوناگون به فقرا و بینوایان و دانش آموزان و مدارس شهری، و اداره و نگهداری برخی از بیمارستانها، حمام ها و آب انبارها و انجام دادن سایر امور خیریه و عام المنفعه از محل عایدات موقوفات.

۳- تأمین مسکن ارزان قیمت برای مردم نادار و واگذاری زمین های وقفی به اجاره طویل المدت به مردم و اجاره دادن مغازه ها و کارگاهها با اجاره ارزان و در برخی از کشورها، دریافت سرقفلی کمتر از مغازه ها و کارگاهها

ساخته و ادامه داده اند. در چنین مواردی موقوفات یا رقبات موقوفه بخصوص املاك غير منقول چون مساجد، حوزه های علمیه، حمام های عمومی و بازارها، که کم و بیش دارای ساختار پایدار و دیرپایی هستند، ظاهراً در موارد زیادی به صورت موانع کالبدی در مقابل هرگونه نوگرایی یا دگرگونیهای شهری قرار می گیرند. درست به همین سبب موقوفات هنگامی ابعاد سیاسی جهانی به خود می گیرند که روزگاری در گذشته در چهارچوب سیاسی-دینی دیگر، تحت حکومت های اسلامی وقت، وقف مؤید شده اند، ولی اکنون با تغییر وضعیت سیاسی و سلطه حکومت های غیراسلامی بر آنها در قرن حاضر در مقابل نظام سلطه و نظام اجتماعی موجود چونان جسمی خارجی یا بیگانه عمل می کنند؛ به عنوان مثال می توان از اموال غیرمنقول و مستغلات وقفی وسیع اسلامی ادارات اوقاف در بیت المقدس^(۲۵) و در مناطق تحت اشغال اسرائیل در کرانه باختری نام برد و یا به ساختارهای وقفی پایدار در دهلی و سایر شهرهای شمال غربی هندوستان اشاره کرد که در گذشته در دوران فرمانروایی مسلمانان احداث شده اند، لکن امروزه زیر نظر دولت های غیراسلامی اداره می شوند^(۲۶). دولت اسرائیل می خواهد بیت المقدس را به عنوان پایتخت گسترش دهد و همین موقوفات را از موانع توسعه به شمار می آورد. اما دولت اسرائیل به خاطر حرمت موقوفات نزد مسلمین قادر به دستیازی بدانها نیست و گویا بنا به ملاحظات سیاسی مایل به این کار هم نباشد. تأسیس وزارتخانه ها و سازمانهای اوقاف و امور خیریه در کشورهای اسلامی نشان دهنده اهمیت سیاسی نهاد وقف در حال حاضر است. اشتهار این امر را در مراکش بررسی کرده و از مناطق مسکونی جدیدی که به دست وزارت «حبوس (اوقاف) و امور اسلامی» بر پایه وقف و خیرات بنا شده است، نام می برد^(۲۷).

آنچه در اینجا چکیده وار درباره آثار نهادهای دینی بر پیکر اقتصاد جامعه شهر در شرق اسلامی طرح شد، بی شک جنبه ای از فردیت شهرنشینی حوزه فرهنگی حاضر اسلامی - شرقی است، که تاکنون تنها به برخی از جهات آثار آن پرداخته اند. شاید اینالچیک - که پیش تر از او نقل قول کرده ایم، حق دارد وقتی در سال ۱۹۹۰ م می نویسد: «مردم شناسان و جغرافیدانان فقط وقتی پی به حقیقت خواهند برد، که پژوهشهای میدانی لازم در آرشیوها درباره شهرهای اسلامی انجام شده باشد»^(۲۸).

برای مقاصد داد و ستد و پیشه وری، بخصوص در بازار. شاید به واسطه همین ناچیز بودن اجاره بهای مستغلات بازار است که بخشی از بازار هنوز توان رقابت با بخشها و مراکز بازرگانی و پیشه وری نوین شهری بیرون از بازار را دارد.^(۲۰)

در این باره هنوز مطالعات تطبیقی بین مغازه های خرده فروشی و کارگاههای وقفی بازار و غیروقفی خارج از بازار انجام نشده است.

۴- کارآفرینی: جمع کثیری شاغل به طور مستقیم در املاك، اماکن متبرکه، تأسیسات، مستغلات بازرگانی و صنعتی و سازمانهای اوقاف شهرها و کشورهای اسلامی به کار اشتغال دارند. از این لحاظ آستان قدس رضوی در صدر کارفرماهای اوقافی کشورهای اسلامی است^(۲۱). در کشورهای اسلامی و حتی در فلسطین و بیت المقدس نه تنها اداره موقوفات به دست متولیانها با کارکنان زیادی صورت می گیرد، بلکه سازمان های دولتی نیز برای اداره امور موقوفات تأسیس شده است. از باب مثال در مراکش تنها در سازمان مرکزی اوقاف و شهر مراکش چند صد نفر در استخدام اند^(۲۲)، در بیت المقدس، مسجدالاقصی به تنهایی دارای سازمان اداری با ۱۵۷ نفر کارمند می باشد و در کرانه غربی مجموع کارمندان سازمان اوقاف ۵۶۸ نفر است^(۲۳).

۳- اهمیت سیاسی وقف

موقوفات دینی بنابر ماهیت وقف، ابدی و دائمی و غیرقابل فروش و انتقال اند (تحییس الاصل) و منافع آنها در راه مقاصد خیر و برای کارکردها و مصالح جامعه مسلمین (تسبیل المنفعه) معین شده اند^(۲۴). هر گاه پاره ای از موقوفات در طول تاریخ بنا به دلایلی به دست فراموشی سپرده شده و به تصرف خصوصی و یا تحت مالکیت عمومی درآمده اند، باز هم موقوفات دیگری جایگزین آنها شده و مقاصد آنها را برای قرنها برآورده

20- Bonine, M.E.: 1987; Johnsen, B.: 1981/2, pp. 139-161.

21- Bonine, M.E.: 1987

تعداد کارمندان و کارگران آستان قدس که ماهیانه ۶۵ میلیون ریال حقوق می گیرند ۱۷۳۲ تن است. (ر.ک به سلیمی فر، مصطفی ۱۳۷۰ ص ۱۰۶) (مترجمین)

22- Stoeber, G.: 1986. pp. 101-125

23- Khater, J.: 1987, p. 217

۲۴- وقف عبارت است از متوقف ساختن مالکیت خصوصی و شخصی و عمومی کردن منافع آن در راه خدا و مردم و آن به اعتبار کسانی که ملک یا مال آنها وقف می شود، و به دونوع تقسیم می شود، وقف عام و وقف خاص (خمینی، روح الله (امام) ۱۳۵۹ ص ۱۲۸) (مترجمین)

25- Khater, j.: 1987, p. 219

26- Kraft, T.; Malik, S.J.: 1990

27- Inalcik, H.: 1990, p.21

28- Abu- Lughod, J.: 1987

